

ADALSTEINN HÁKONARSON

UM NORÐLENSKAN ÓSIÐ OG BÓKSTAFSNAFNIÐ JE

1. Inngangur

Í HEIMILD FRÁ MIÐRI 17. öld eru varðveittar athugasemdir Brynjólfs Sveinssonar (1605–1675), biskups í Skálholti, um ritun og framburð orða eins og *fé*, *mér* og *sér*.¹ Um er að ræða bréf sem hann ritaði danska fræðimanninum Ole Worm (1588–1654) árið 1651 í tilefni af endurútgáfu rúnafræði Worms.² Í bréfinu gerir Brynjólfur athugasemdir við tvo staði í rúnafræðinni þar sem ritað er „ie“ í orðunum *fé*, *mér* og *sér* (bréfið hefur komið út í danskri þýðingu sem hér er birt ásamt latneska frumtextanum):

Fyrri athugasemd:

¶ non fie, sed fe semper scriptum, semper scribendum et pron-
unciandum est. Je inculcavit vitiosa recentiorum consuetudo,
qva laborant inter nostrates inprimis Septentrionalis quadrantis
incolæ, adeo ut e vocalem etiam je pronuncient, ab illis autem ad
alios longe lateqve serpsit.³

¶ ikke „fie“, men altid skrevet „fe“ og bør altid skrives og udtal-
es saaledes. Men „je“ er blevet os paanødet af den daarlige Nu-

- 1 Ég hef átt afar gagnlegar samræður um athugasemdirnar við Hauk Þorgeirsson, Jón Axel Harðarson og Katrínu Axelsdóttur. Ég flutti erindi um þær á 31. Rask-ráðstefnunni, 28. janúar 2017, og komu áheyrendur þar með mjög nytsamlegar ábendingar. Jón Axel, Katrín og tveir ónafngreindir ritrýnar *Griplu* lásu greinina yfir og bentu á margt sem betur mátti fara. Jón Axel hefur auk þess aðstoðað mig við að lesa athugasemdir Brynjólfs og aðrar latneskar heimildir. Öllum ofangreindum þakka ég kærlega fyrir hjálpina. Ég einn ber ábyrgð á því sem rangt kann að vera farið með hér á eftir.
- 2 Ole Worm, [*Runir*], *seu Danica literatura antiquissima, vulgò Goticha dicta*, 2. útg. aukin og bætt (Kaupmannahöfn: Melchior Martzan & Georgius Holst, 1651).
- 3 *Ole Worm's Correspondence with Icelanders*, útg. Jakob Benediktsson, Bibliotheca Arnarnag-næana 7 (Kaupmannahöfn: Ejnar Munksgaard, 1948), 131.

tidsskik, hvormed vore Landsmænd maa døje, navnlig Beboerne i den nordlige Egn, saa at de ogsaa udtaler Vokalen „e“ som „je“, og fra dem har det grebet vidt og bredt om sig blandt andre.⁴

Síðari athugasemd:

mer ser legi vult clariss. vir, mier sier. Fateor nunc vitiose passim ita pronuntiari, sed pessime: Omnes antiqvæ membranæ constanter absqve spurio hoc i Boreali tales voces omnes scriptas referunt, nihil est aliud mier sier qvam prava consuetudo.⁵

„mer ser“ vil den berømmelige Mand skal læses „mier sier“. Jeg indrømmer, at det nu overalt fejlagtigt udtales saaledes, men det er meget daarligt: Alle gamle Pergamenter gengiver bestandig alle saadanne Ord uden dette falske nordlige „i“; „mier sier“ er intet andet end slet Vane.⁶

Í fyrri athugasemdinni segir Brynjólfur heiti rúnarinnar *Ƿ* (*fé*) ávallt ritað „fe“ en ekki „fie“. Hér vísar hann sennilega til þess að í fornum handritum standi „e“ en ekki „ie“ í þessu orði og í kjölfarið segir Brynjólfur að þannig skuli ávallt rita og bera fram. Vitnisburður stafsetningar bendir til þess að tvíhljóðun *é* hafi verið gengin yfir um 1500 (sjá 2. kafla) og almennt mun hafa verið ritað og prentað „ie“ (eða „je“) fyrir *é* á 17. öld.⁷ Auk þess að benda á stafsetningu fornra handrita rökstyður Brynjólfur ritun „fe“ í stað „fie“ þannig að *je*-framburður sé nýlegur ósiður sem byrjað hafi meðal Norðlendinga en frá þeim breiðst út um landið þvert og endilangt. Hann segir jafnframt að nýi ósiðurinn plagi Norðlendinga sérstaklega, enda beri þeir sérhljóðann (hljóðstafinn) „e“ fram *je*, þ.e. kalli bókstafinn „e“ *je*.

4 *Breve fra og til Ole Worm III*: 1644–1654, þýð. H. D. Schepelern með aðstoð Holger Friis Johansen (Kaupmannahöfn: Det danske Sprog- og Litteraturselskab, 1968), 468.

5 *Ole Worm's Correspondence*, 134.

6 *Breve fra og til Ole Worm III*, 471.

7 Björn Magnússon Ólsen, „Overgangen *é* — *je* i islandsk“, *Arkiv för nordisk filologi* 3 (1886): 190; Stefán Karlsson, „Tungan“, *Íslensk þjóðmenning* 6, ritstj. Frosti F. Jóhannsson, 1–54 (Reykjavík: Bókautgáfan Þjóðsaga, 1989), 45 [Endurprentun: Stefán Karlsson, *Stafkrókar. Ritgerðir eftir Stefán Karlsson gefnar út í tilefni af sjötugsafmáli hans 2. desember 1998*, ritstj. Guðvarður Már Gunnlaugsson, 19–75 (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 2000), 58].

Ummæli biskups í fyrri athugasemdinni benda til þess að *je*-framburður hafi tíðkast um allt land á hans tíma og jafnframt að hugmyndin um að rétt væri að rita og bera fram „e“ í orðinu *fé* hafi byggst á stafsetningu fornra handrita. Þetta tvennt kemur enn skýrar fram í síðari athugasemdinni. Þar segir Brynjólfur að þá hafi alls staðar („passim“)⁸ verið borið fram *je* í *mér* og *sér*, en að í fornum handritum séu „slík orð“ („tales voces“) ávallt rituð án „þessa laungetna norðlenska í“ („spurio hoc i Boreali“). Orðalag Brynjólfs hér sýnir jafnframt að í hans huga fólst nýi ósiðurinn norðlenski í því að skjóta inn *j*, sem ritað var „i“ (eða „j“), framan við *e* í orðum eins og *fé*, *mér* og *sér*. Af þessu má ráða að Brynjólfur hefur talið að bera ætti þessi orð fram *fe*, *mer* og *ser*, þ.e. með *e* (í stað *je*) eins og í orðunum *ber* og *sæl*.

Athugasemdir Brynjólfs eru athyglisverðar enda eru samtímaleg ummæli um íslensku frá svo gamalli tíð ekki á hverju strái; þær geta reynst mikilsverð heimild um sögu málsins. Að vísu virðast þær, ef fallist er á túlkunina hér á undan, einungis staðfesta það, sem ráða má af vitnisburði stafsetningar, að tvíhljóðun *é* hafi verið gengin yfir á 17. öld (sjá nánar í 2. kafla). Athugasemdirnar eru eigi að síður heimild um viðhorf á fyrri tímum til íslensku, sér í lagi varðandi sambandið á milli réttitunar og framburðar og á milli forn máls og síðari alda máls. Einna áhugaverðust eru þó ummælin um að Norðlendingar kalli bókstafinn „e“ *je*. Þau kunna að koma undarlega fyrir sjónir og gefa tilefni til þess að líta á sögu íslenskra bókstafanafna, en síðar í greininni verða skoðaðar heimildir um uppruna og þróun þeirra. Einkum verður horft til stafa fyrir sérhljóð sem stundum eru kallaðir **hljóðstafir** í íslenskum ritum.

Skýringin á athugasemdum Brynjólfs sem sett var fram hér á undan vísar talsvert frá skýringu Björns Magnússonar Ólsen, en hann er sá eini sem áður hefur sett fram heildstæða túlkun athugasemdana.⁹ Björn taldi þær vitnisburð um breytilegan framburð orða er að fornu höfðu langa einhljóðið *é*. Í mállýsku biskups hefði eldri framburður („den ældre udtale“) enn tíðkast þótt víðast hvar á landinu hefði *é* breyst í *je*.¹⁰ Á *je* var þó sú grein gerð, að mati Björns, að fyrri hluti þess var ýmist hálfserhljóð eða önglhjóð.

8 Reyndar getur *passim* einnig merkt ‘viða, víðast hvar, á víð og dreif’, sjá nánar nmgr. 10 og 3. kafla.

9 Björn Magnússon Ólsen, „Overgangen,“ 189–192.

10 Notkun orðsins *passim* í síðari athugasemd Brynjólfs, sem getur merkt bæði ‘viða, víðast hvar, á víð og dreif’ og ‘alls staðar’, hefur ýtt undir þann skilning að *je*-framburðurinn hafi ekki tíðkast alls staðar á landinu á tíma Brynjólfs. Sjá nánar í 3. kafla.

Önghljóðskennda afbrigðið, sem einkenndi framburð Norðlendinga, var, að dómi Björns, ástæða þess að Brynjólfi þótti nýi framburðurinn meira áberandi fyrir norðan.

Niðurstöður Björns hafa ekki hlotið miklar undirtektir, en þeim hefur þó ekki verið mótmælt eindregið hingað til. Björn K. Þórólfsson lýsti efasemdum um að orð biskups gæfu tilefni til að draga ályktanir um mállyskumun¹¹ og undir þær tók Hreinn Benediktsson.¹² Á hinn bóginn styðst Jóhannes L. L. Jóhannsson að miklu leyti við niðurstöður Björns Magnússonar Ólsen í umfjöllun um *é* í hljóðsögu sinni.¹³ Einnig hefur Haraldur Bernharðsson lýst þeirri skoðun að túlkun Björns eigi við rök að styðjast, að minnsta kosti að því er viðkemur einhljóðsframburði *é* á 17. öld.¹⁴

Í þessari grein er ætlunin að fara vel yfir athugasemdir Brynjólfs og færa rök fyrir þeirri túlkun á þeim sem sett var fram hér að framan. Í þeim tilgangi verður fyrst, í 2. kafla, hugað að uppruna *je*, hljóðasambandsins sem orð eins og *fé*, *mér* og *sér* höfðu fengið í síðari alda máli. Í 3. kafla verða athugasemdirnar skoðaðar rækilega og forsendur einstakra þátta nýrrar túlkunar þeirra skýrðar. Jafnframt því verður túlkun Björns Magnússonar Ólsen gagnrýnd. Líkt og áður var minnst á er áhugavert að í máli biskups komi fram að Norðlendingar hafi nefnt hljóðstafinn „e“ nafninu *je*. Í 4. kafla verða leiddar líkur að því að í forn máli hafi nafn „e“ verið *é* og að nafnið *je* í síðari alda máli endurspegli hljóðréttu þróun þess. Auk þess kemur fram að til eru sjálfstæðar heimildir um að þetta nafn hafi lifað fram á síðari hluta 17. aldar. Í 5. kafla verða helstu niðurstöður teknar saman.

11 Björn K. Þórólfsson, *Um islenzkar orðmyndir á 14. og 15. öld og breytingar þeirra úr formmálinu* (Reykjavík: Háskólaráð Íslands, 1925), xiv.

12 Hreinn Benediktsson, „Icelandic Dialectology: Methods and Results,“ *Íslensk tunga* 3 (1961–1962): 96–97.

13 Jóhannes L. L. Jóhannsson, *Nokkrar sögulegar athuganir um helztu hljóðbreytingar o. fl. í islenzku, einkum í miðaldarmálinu (1300–1600)* (Reykjavík: Bókaverzlun Sigfúsar Eymundssonar, 1924), 13–19. Í ritdómi um verk Jóhannesar gerði Björn K. Þórólfsson athugasemdir við túlkun hans á ummælum Brynjólfs, ritdómur um *Nokkrar sögulegar athuganir um helztu hljóðbreytingar o. fl. í islenzku, einkum í miðaldarmálinu (1300–1600)* eftir Jóhannes L. L. Jóhannsson, *Arkiv för nordisk filologi* 42 (1926): 78–79. Sjá einnig svar Jóhannesar, „Svar,“ *Arkiv för nordisk filologi* 42 (1926): 277–278.

14 Haraldur Bernharðsson, *Málblöndun í sautjándu aldar uppskriftum íslenskra miðaldahandrita, Málfræðirannsóknir* 11 (Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands, 1999), 136–138.

2. Uppruni *je* í síðari alda máli

Athugasemdir Brynjólfs fjalla um orð eins og *fé*, *mér* og *sér*. Að því gefnu að á hans tíð hafi breytingin *é* > *je* verið gengin yfir áttu slík orð það sameiginlegt að í þeim var hljóðasambandið *je*. Þeim er að vísu einnig sammerkt að í forn máli höfðu þau langa einhljóðið *é*, en vafasamt er að þekking Brynjólfs á forn máli hafi verið slík að hann hafi gert sér grein fyrir því. Þá er þess að geta að ekki öll orð með *je* í síðari alda máli höfðu *é* í öndverðu, í sumum þeirra var áður stutt *e*. Þegar Brynjólfur talar um *fé*, *mér*, *sér* og „slík orð“ („tales voces“) hefur hann líklega átt við orð er í síðari alda máli höfðu *je*.

Um þróun langa einhljóðsins *é* í fornislensku til hljóðasambandsins *je* í síðari alda máli hafa fjallað ítarlegast þeir Björn Magnússon Ólsen, Jóhannes L. L. Jóhannsson og Björn K. Þórólfsson.¹⁵ Hugmyndir þeirra tveggja síðarnefndu eru líkar um sumt en um annað greindi þá á. Báðir gerðu ráð fyrir tveimur meginstigum í þróuninni. Hið fyrra var tvíhljóðun, sem var hafin á 13. öld, en hið síðara önglhjóðun fyrri hluta tvíhljóðsins sem átti sér stað nokkrum öldum síðar, en eftir þá breytingu var ekki lengur

15 Jóhannes L. L. Jóhannsson, *Nokkrar sögulegar athuganir*, 11–19; Björn K. Þórólfsson, *Um íslenskar orðmyndir*, xiv. Greinargerð Björns Magnússonar Ólsen fyrir breytingu *é* > *je* byggist að verulegu leyti á tittnefndum athugasemdum Brynjólfs og því er hún látin liggja milli hluta hér (sjá nánar í 3. kafla). Þó má nefna að hugmynd, sem fram kemur bæði hjá Jóhannesi og Birni K. Þórólfssyni, þess efnis að *é* hafi upphaflega breyst í tvíhljóð en fyrri liður tvíhljóðsins síðar orðið að önglhjóði, er einnig sett fram í grein Björns Magnússonar Ólsen, „Overgangen“, 192. Yngri umfjallanir um þróun *é* bæta litlu við það sem fram kemur hjá Jóhannesi og Birni K. Þórólfssyni, sjá t.d. Hrein Benediktsson, „The Vowel System of Icelandic: A Survey of Its History“, *Word* 15 (1959): 298 [Endurprentun: Hreinn Benediktsson, *Linguistic Studies, Historical and Comparative*, ritstj. Guðrún Þórhallsdóttir, Höskuldur Þráinsson, Jón G. Friðjónsson og Kjartan Ottósson, 50–73 (Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands, 2002), 63]; Tryggve Skomedal, „Einiges über die Geschichte des isländischen Vokalsystems“, *Tillegnet Carl Hj. Borgstrøm. Et festskrift på 60-årsdagen 12.10.1969 fra hans elever*, ritstj. Hreinn Benediktsson et al., 134–143 (Oslo, Bergen, Tromsø: Universitetsforlaget, 1969), 138–140; Stefán Karlsson, „Tungan“, 8. [Endurprentun: Stefán Karlsson, *Stafrókar*, 24]; Jón Axel Harðarson, *Das Präteritum der schwachen Verba auf -ýja im Altisländischen und verwandte Probleme der altnordischen und germanischen Sprachwissenschaft*, Innsbrücker Beiträge zur Sprachwissenschaft 101 (Innsbruck: Sprachwissenschaftliches Institut der Universität Innsbruck, 2001), 53–54; Kristján Árnason, *Hljóð*, Handbók um hljóðfræði og hljóðkerfisfræði, Íslensk tunga 1 (Reykjavík: Almenna bókafélagið, 2005), 333.

um tvíhljóð að ræða heldur runu önglhjóðs og sérhljóðs, *je*.¹⁶ Þeir voru hins vegar ósammála um eðli tvíhljóðsins sem varð til við fyrri breytinguna.

Jóhannes gerði ráð fyrir að við tvíhljóðunina hefði fyrri hluti langa einhljóðsins *é* orðið nálægari og frálíkst síðari hlutanum, þ.e. *é* [e:] > *ie* [ie] (einnig með lækkun síðari hlutans). Tvíhljóðið *ie* var, að mati hans, runa tveggja stuttra sérhljóða sem saman höfðu hljóðdvöl langs sérhljóðs.¹⁷ Í þessu felst að *ie* var álitid sama eðlis og t.d. gömlu tvíhljóðin *au* og *ei*, en frábrugðið runum hálfserhljóðs og sérhljóðs, t.d. *ja*, sem ekki hafði hljóðdvöl langs sérhljóðs, eða *jó* þar sem *ó* var langt eitt og sér. Björn taldi á hinn bóginn að breyting *é* hefði orðið þannig að „ljettihljóð (d. lydforslag)“ hefði myndast framan við langa einhljóðið og úr hefði orðið tvíhljóðið *ie*. Þetta hljóð var runa hálfserhljóðs, sem Björn kallar hálfhljóð eða samhljóðs-*i*, og langs sérhljóðs, alveg sambærilegt við t.d. *já* eða *jó*.¹⁸

Jóhannes og Björn tengja báðir tvíhljóðun *é* við ritháttarbreytinguna „e“ (fyrir *é*) > „ie“ sem fyrst verður vart í handritum frá því snemma á 13. öld.¹⁹ Raunar felur þessi breyting í sér vísbendingu um eðli tvíhljóðsins sem þarna varð til. Rithátturinn „ie“ bendir til þess að um hafi verið að ræða runu *j* og sérhljóðs líkt og Björn taldi. Þegar að fornu var ritað „i“ á undan öðrum hljóðstaf, t.d. „ia“ og „io“, táknaði það hálfserhljóðið *j* í orðum eins og *jata* og *ljótr*. Eðlilegt er að telja að sama hafi gilt um ritháttinn „ie“.²⁰

16 Að mínu mati er ekki víst að íslenskt *j* hafi sætt önglhjóðun, en hér er ekki rúm til að gera fyllilega grein fyrir þessum efasemdum. Þó má nefna að Björn K. Þórólfsson, *Um íslenskar orðmyndir*, xxv, hélt því fyrst fram að *j* í nútímamáli væri ávallt önglhjóð („blásturshljóð“). Síðar, („Nokkur orð um hinar íslensku hljóðbreytingar, *é* > *je* og *y*, *j*, *ey* > *i*, *i*, *ei*“, *Studier tillägnade Axel Kock*), 240), dró hann í land og sagði að svo væri einungis þegar *j* stæði á milli tveggja sérhljóða, annars væri „íslenskt *j* of sjerhljóðskent til að geta heitið blásturshljóð“. Eigi að síður taldi hann enn að forníslenskt *j* hefði á leið til nýíslensku orðið samhljóðskennara en áður. Hreinn Benediktsson, „The Semivowels of Icelandic: Underlying vs. Surface Structure and Phonological Change“, *Tilegnet Carl Hj. Borgström. Et festskrift på 60-årsdagen 12.10.1969 fra hans elever*, ritstj. Hreinn Benediktsson et. al., 13–29 (Oslo, Bergen, Tromsø: Universitetsforlaget, 1969), 24, lýsir efasemdum um að íslenskt *j* hafi sætt eiginlegri hljóðfræðilegri breytingu frá því sem var í forn máli, en gerir þó ráð fyrir því að hljóðkerfisleg staða þess hafi breyst. Undir þetta tekur Jón Axel Harðarson, „Forsaga og þróun orðmynda eins og *hagi*, *segja* og *lægja* í íslenzku“, *Íslenskt mál* 29 (2007): 87.

17 Jóhannes L. L. Jóhannsson, *Nokkrar sögulegar athuganir*, 11–13.

18 Björn K. Þórólfsson, *Um íslenskar orðmyndir*, xiv, xxv.

19 Jóhannes L. L. Jóhannsson, *Nokkrar sögulegar athuganir*, 11; Björn K. Þórólfsson, *Um íslenskar orðmyndir*, xiv; idem, „Nokkur orð um hinar íslensku hljóðbreytingar“, 232.

20 Sjá einnig Aðalstein Hákonarson, „Aldur tvíhljóðunar í forníslensku“, *Íslenskt mál* 38 (2016): 89.

Hið nýja hljóð væri rétt að tákna *je*, með lengdarmerki á síðari hlutanum, þegar um er að ræða tímabilið fram að hljóðdvalarbreytingu. Kveðskapur sýnir að opin atkvæði, sem enduðu á *é*, voru þung á því tímabili.²¹

Björn athugaði útbreiðslu ritháttarins „ie“ fyrir *é* (og upphaflegt stutt *e*, sjá hér á eftir) í handritum og fornbréfum. Elstu dæmi um hann koma fyrir í handritum frá 13. öld, en dæmi frá þeirri öld eru þó sárafá og rithátturinn verður ekki algengur fyrr en um miðja 14. öld. Í ýmsum handritum frá 15. öld mun „ie“ vera ritað til jafns við eldri rithætti fyrir *é* og í bréfum frá þessari öld er rithátturinn mun algengari en áður var. Eftir því sem Björn segir virðist ekki munur á þessu eftir landshlutum, að teknu tilliti til þess hve varðveitt frumbréf frá þessum tíma dreifast ójafnt á landshluta, en langflest eru frá Norðurlandi, langfæst frá Austurlandi. Björn getur þess að elsta austfirska frumbréfið, frá 1433,²² hafi ekkert dæmi um „ie“ fyrir *é* (eða *e*), en í því næstelsta, frá 1465,²³ fann hann dæmin „gellðfie“ fyrir *gellðfé* og „hierade“ (tvisvar), sem samsvarar físl. *heraði*, með stuttu *e* (nísl. *heraði*).²⁴

Ekki aðeins langt *é* í fornmáli varð í síðari alda máli að *je*. Eins og áður var minnst á hefur *je* einnig orðið til úr forníslensku stuttu *e*, en þó við skilyrði sem eru ekki ljós. Elstu merki um breytinguna *e* > *je* eru frá 13. öld líkt og elstu merki um *é* > *je*.²⁵ Dæmi eru orð eins og *Heðinn*, *herað*, *héðan*, *ég*, *éta*, *fékk*, *hélt*, *snéri*, sem öll höfðu stutt sérhljóð í fornmáli: *Heðinn*, *herað*, *heðan*, *eg*, *eta*, *fekk*, *helt*, *sneri*.²⁶ Björn og Jóhannes töldu að í slíkum orðum

21 Jóhannes L. L. Jóhannsson, *Nokkrar sögulegar athuganir*, 12–13; Björn K. Þórólfsson, *Um íslenskar orðmyndir*, xiv; Haukur Þorgeirsson, „Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages – ritdómur“, *Són* 7 (2009): 167.

22 Sjá *Íslandske originaldiplomer indtil 1450* 1, Tekst, útg. Stefán Karlsson, Editiones Arnemagnæanæ A7 (Kaupmannahöfn: Munksgaard, 1963), 311.

23 Sjá *Diplomatarium Islandicum = Íslenzkt fornbréfasafn* 5, útg. Jón Þorkelsson (Kaupmannahöfn og Reykjavík: Hið íslenzka bókmentafélag, 1902), 446–447.

24 Björn K. Þórólfsson, „Nokkur orð um hinar íslensku hljóðbreytingar“, 232–234. Björn getur þess að í Fornbréfasafninu sé orðið *gellðfé* í bréfinu frá 1465 prentað „gellðfe“. Þetta sýnir að hann hefur einnig stuðst við handrit bréfa. Jóhannes L. L. Jóhannesson, *Nokkrar sögulegar athuganir*, 14–19, komst að svipuðum niðurstöðum og Björn í eigin athugun á aldri og útbreiðslu ritháttarins „ie“, en Jóhannes byggði sínar athuganir mest á sjálfu Fornbréfasafninu, sbr. *ibid.*, 6. Af formálum Fornbréfasafnsins má ráða að undir hælinn hefur verið lagt hvort stafsetningu handrita væri þar fylgt til hlitar, sjá t.d. *Diplomatarium Islandicum = Íslenzkt fornbréfasafn* 4, útg. Jón Þorkelsson (Kaupmannahöfn: Hið íslenzka bókmentafélag, 1897), iii.

25 Björn K. Þórólfsson, „Nokkur orð um hinar íslensku hljóðbreytingar“, 232.

26 Sjá nánar Oskar Bandle, *Die Sprache der Gudbrandsbiblia*, Bibliotheca Arnemagnæana 17 (Kaupmannahöfn: Munksgaard, 1956), 49–51.

hefði *e* fyrst lengst og síðan sætt tvíhljóðun á sama hátt og *é*.²⁷ Nýlega hefur hins vegar verið sýnt fram á að í sumum þessara orða varð ekki lenging og líklegt að sama eigi við um flest hinna.²⁸ Því er sennilegast að síðari hluti sambandsins *je* < *e* hafi verið stutt sérhljóð á tímabilinu fyrir hljóðdvalar-breytinguna. Við hana féllu *je* [jɛ] < *e* og *jé* [jɛ:] < *é* saman, enda lengd sérhljóða upp frá því stöðubundin.

3. Athugasemdir Brynjólfs biskups um orð eins og *fé*, *mér* og *sér*

Í 1. kafla voru athugasemdir Brynjólfs sýndar ásamt skýringum sem eru talsvert frábrugðnar fyrri skýringum Björns Magnússonar Ólsen. Í þessum kafla verður nánari grein gerð fyrir forsendum nýrrar túlkunar og atriðum sem greina hana frá túlkun Björns.

Forn handrit sem vitnisburður um fornan framburð

Brynjólfur taldi rangt að rita „ie“ í orðum eins og *fé*, *mér* og *sér*. Hann rökstuddi þetta með því að í fornum handritum væru þau rituð með „e“ en ekki „ie“. Af forna rithættinum dró hann jafnframt þá ályktun að réttur framburður fælist í því að sleppa *j* og bera einungis fram *e* í umræddum orðum.

Í upphafi fyrri athugasemdar Brynjólfs segir: „ſ non fie, sed fe semper scriptum, semper scribendum et pronunciandum est.“ Orðmyndin *scriptum*, lýsingarháttur þátíðar í þolmynd („skrevet“ í dönsku þýðingunni), vísar til einhvers sem þegar hefur verið gert.²⁹ Raunar virðist sennilegt að *scriptum* + *est* (aftast í málsgreininni) myndi samsett perfekt í þolmynd. Málsgreinin merkir þá: „ſ hefur alltaf verið ritað „fe“, ekki „fie“, og þannig ber ávallt að rita og bera það fram.“ Orð Brynjólfs vísa því sennilega til ritháttar

27 Björn K. Þórólfsson, „Nokkur orð um hinar íslensku hljóðbreytingar,“ 232; Jóhannes L. L. Jóhannsson, *Nokkrar sögulegar athuganir*, 13.

28 Haukur Þorgeirsson, „Hin helgu /é/“ (Erindi flutt á málvísindakaffi Íslenska málfræðifélagsins og Málvísindastofnunar Háskóla Íslands, 11. september, 2009). Sjá einnig Aðalstein Hákonarson, „Um aldur tvíhljóðunar,“ 90.

29 Í íslensku er mynd lýsingarháttar þátíðar notuð í samsettri beygingu til þess að tákna þolmynd í nútíð (sbr. t.d. *nafnord* í þýsku *eru rituð með stórum staf*), en um slíkt er ekki að ræða í latínu; þar er samsvarandi mynd þolmyndar í nútíð *scribitur*.

sem hann hefur þekkt úr fornum handritum; í handritum og prentuðum bókum frá hans eigin tíð stóð venjulega „ie“ (eða „je“) í orðum eins og *fé*, *mér* og *sér*.

Síðari athugasemdin tekur af öll tvímæli um þetta. Þar er ritháttunum „mier“ og „sier“ mótmælt á þeim grundvelli að forn handrit sýni slík orð ávallt rituð án hins „laungetna norðlenska i“. Þetta orðalag bendir enn fremur til þess að hann hafi álitíð muninn á réttum og röngum framburði felast í hljóðinu sem „i“ stóð fyrir, þ.e. hálsérhljóðinu í hljóðasambandinu *je*. Nýjungin ranga fólst í því að skjóta bókstafnum „i“ (og hljóðinu *j*) inn í orð eins og *fé*, *mér* og *sér*. Brynjólfur hefur talið rétt að bera slík orð fram með *e*, sérhljóðinu sem myndaði síðari hluta hljóðasambandsins *je* og kom jafnframt fyrir í orðum eins og *sel*, *ber* o.s.frv.

Í elstu handritum var ekki ritað „i“ í orðum eins og *fé*, *mér* og *sér* og manni með takmarkaða þekkingu á fornmáli hefur tæplega verið ljóst að slík orð hafi haft annað sérhljóð en orð eins og *sel*, *ber* o.s.frv. Í elstu handritum er oftast ritað „e“ fyrir bæði stutta sérhljóðið *e* og hið langa *é*. Þess vegna kann Brynjólfur að hafa hugsað sem svo: Nú er ritað „e“ í orðum eins og *sel* og *ber* og þau borin fram með *e*. Sami ritháttur var viðhafður í fornum handritum og þess vegna er framburður þessara orða sennilega óbreyttur. Að fornu rituðu menn einnig „e“ í orðum eins og *fé*, *mér* og *sér* en ekki „ie“ líkt og nú. Á fornum tíma hafa slík orð því verið borin fram með *e* en ekki *je*.

Var eldri framburður orða eins og fé, mér og sér varðveittur á 17. öld?

Hér er litið svo á að á 17. öld hafi breytingin *é* (> *jé*) > *je* verið gengin yfir um allt land. Í 2. kafla kom fram að heimildir eru um að hún hafi verið hafin þegar á öndverðri 13. öld og að frá 15. öld eru merki um hana í heimildum frá öllum landshlutum. Í ljósi þess virðist ekki óvarlegt að ætla að um 1500 hafi breytingin *é* > *jé* verið um garð gengin (skrefið *jé* > *je*, þ.e. hljóddvalarbreytingin, hefur að mestu verið gengið yfir á 16. öld). Fyrir fram er þó ekki hægt að útiloka að einhljóðsframburður *é* hafi tíðkast lengur. Hér á eftir verður hugað að því hvort réttmætt sé að túlka athugasemdir Brynjólfs sem heimild um að eldri framburður *é* hafi ennþá verið til á 17. öld.

Í fyrri athugasemdinni segir Brynjólfur að nafn rúnarinnar *ʝ* eigi ávallt að rita og bera fram („semper scribendum et pronunciandum est“)

„fe“. Þetta er staðhæfing um hvernig rétt sé að bera fram en ekki um það hvernig almennt sé borið fram. Rétt á eftir segir hann að „je“ hafi breiðst út til landsmanna *vítt og breitt* („longe lateque“). Í síðari athugasemdinni segir hann síðan að nú sé *alls staðar* („passim“) borið fram „mier“ og „sier“ í stað „mer“ og „ser“. Þessi atriði í ummælum Brynjólfs virðast benda til þess að orð eins og *fé, mér og sér* hafi haft *je* um allt land. Björn Magnússon Ólsen var einnig þeirrar skoðunar að þessi framburður hafi verið „bleven almindelig“ á dögum biskups. En hann bætir við:

Dog ligger der i udtrykkene „*longe lateque*“ og „*passim*“ en antydning af, at man endnu i enkelte egne holdt fast ved den ældre udtale, som biskoppen selv også synes at have brugt – ellers vilde han næppe have sagt „*℥* non *fie*, sed *fe* semper ... pronunciandum est“. ³⁰

Í dönsku þýðingunni er *passim* þýtt með *overalt*, ‘úti um allt’, en það getur einnig merkt ‘viða, víðast hvar, á víð og dreif’. *Longe lateque* er þýtt með *vidt og bredt*, en samsvarandi orðasamband í íslensku, *vítt og breitt*, virðist ýmist geta merkt ‘viða’ eða ‘úti um allt’.³¹ Björn virðist gera ráð fyrir því að Brynjólfur eigi við að *je*-framburðurinn tíðkist víðast hvar á landinu fremur en alls staðar. Ekki er að sjá að túlkun Björns sé eðlilegri eða sennilegri en að gera ráð fyrir því að biskup eigi við að *je*-framburðurinn tíðkist um allt land. Sú túlkun hefur einnig stuðning af vitnisburði stafsetningar sem bendir til þess að tvíhljóðun *é* hafi verið gengin yfir á þessum tíma.

Meginástæða þess að Björn áleit eldri framburð *é* varðveittan á tímum biskups virðist þó ekki hafa verið tilfinning hans fyrir merkingu áður-nefndra orða heldur hitt að Brynjólfur skyldi staðhæfa að bera ætti fram „fe“ en ekki „fie“. Björn virðist ganga út frá því að biskup hefði ekki fullyrt neitt í þessa veru ef það hefði gengið í berhöggi við hans eigin framburð. Í fljótu bragði kunna þetta að þykja sannfærandi rök, jafnvel óhjákvæmileg.

³⁰ Björn Magnússon Ólsen, „Overgangen“, 191.

³¹ Jóhannes L. L. Jóhannsson, „Svar“, 278, þýðir reyndar *longe lateque* í athugasemd Brynjólfs sem „lengivel og víðahvar“ en ekki virðist fótur fyrir því. Samkvæmt latneskum orðabókum hefur þetta orðasamband hreina rýmismerkingu en vísar ekki til tíma, sjá t.d. *Oxford Latin Dictionary*, ritstj. P. G. W. Glare (Oxford: Clarendon Press, 1982), 1041, þar sem gefin er merkingin ‘in all directions, far and wide’.

Hver hefði tekið mark á tilmælum biskups ef hann fylgdi þeim ekki sjálfur? En þá er til þess að líta að þeim var ekki beint til samlanda Brynjólfs heldur til erlends manns sem ekkert hefur vitað um málfar hans.

Bréfið sem hefur að geyma athugasemdirnar um *fé, mér og sér* er eins konar ritdómur um rúnafræði Worms. Sennilega hefur Brynjólfi einkum verið umhugað að koma til skila hvernig rétt væri að rita orð eins og *fé, mér og sér*, en framburður þeirra hefur skipt minna máli. Ef til vill hefði það eitt að benda á stafsetningu fornra handrita nægt til að sannfæra Worm. Brynjólfur hefur hins vegar talið sig geta bætt um betur og sýnt fram á að *je*-framburður samtímamanna, sem rangi rithátturinn „ie“ endurspeglaði, væri nýlegur ósiður og málinu til lýta. Þannig má hugsa sér að tilmæli hans um réttan framburð orða eins og *fé, mér og sér* hafi þjónað þeim tilgangi að sannfæra Worm um réttmæti tiltekins ritháttar sömu orða. Óvíst er að Brynjólfur hafi sjálfur tamið sér að bera fram *fe, mer og ser* í stað *fé, mér og sér*, hvað þá að hann hafi mælst til þess af samferðamönnum sínum.

Stafsetning Brynjólfs sjálfs bendir til þess að í hans máli hafi orð með *é* í fornmáli haft *je*. Í uppskrift Skarðsárannáls, sem biskup lét gera, hefur hann bætt inn með eigin hendi stuttum köflum um ævi sína.³² Þar ritar hann alltaf „je“ fyrir eldra *é* nema í orðinu *bréf* og mannanöfnunum *Margrét* og *Pétur*.³³ Á fremstu síðu handritsins stendur einnig með hendi Brynjólfs: „LL [lupus loricatus = brynjaður úlfur, fangamark Brynjólfs] a Bokina ljed sera Jone Arasyne i trúar hónd“.

32 Sjá „Skarðsárannáll“, *Annales Islandici Posteriorum Sæculorum* = *Annálar 1400–1800* 1 [útg. Hannes Þorsteinsson], 28–265 (Reykjavík: Hið íslenska bókmentafélag, 1922–1927), 39. Sjá einnig Steinunni Jóhannesdóttur, „Drög Brynjólfs SS að sjálfsævisögu. Sonur, bróðir, maki, mágur, tengdasonur, faðir og afi“, *Brynjólfur biskup: Kirkjuhöfðingi, fræðimaður og skáld*, ritstj. Jón Pálsson, Sigurður Pétursson og Torfi H. Tulinius, 28–43 (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2006). Ég þakka Gunnari Harðarsyni fyrir að benda mér á grein Steinunnar.

33 Lbs 40 fol.; dæmin eru „ljet“ *lét*, „hjet“ *hét* (bls. 182), „hjer“ *hér* (bls. 245), „sjer“ *sér* (bls. 355), „hjer“ *hér* og „sjerdeiless“ *sérdeilis* (bls. 357). Orðmyndin *hélt*, sem hafði stutt *e* í fornmáli (*helt*) er tvisvar rituð „hjellt“ (bls. 245). Hins vegar er myndin *fékk*, sem einnig hafði *e* að fornu (*fekk*) þrisvar rituð „feck“ (einu sinni á bls. 315 og tvisvar á bls. 357). Nafnið *Pétur* kemur einu sinni fyrir, ritað „petur“ (bls. 182), og nafnið *Margrét* tvisvar, ritað „Margretu“ (bls. 245) og „Margret“ (bls. 263). Orðið *bréf* kemur þrisvar sinnum fyrir, tvisvar ritað „bref“ (bls. 355) og einu sinni „breff“ (bls. 357). Nokkuð algengt mun vera að ritað sé „e“ í orðinu *bréf* í handritum og prentuðum bókum þar sem *é* er annars ritað „ie“ (eða „je“). Hugsanlega voru í eldra máli til tvímyndirnar *bréf* og *bref*, sjá Harald Bernharðsson, *Málblöndun*, 136–137.

Auk Björns Magnússonar Ólsen hefur Haraldur Bernharðsson einnig lýst þeirri skoðun að athugasemdir Brynjólfs séu til vitnis um að eldri framburður *é* hafi verið varðveittur á 17. öld:

Hinu má svo aftur á móti velta fyrir sér hvort ekki verði að teljast ósennilegt að biskup hefði kveðið svo fast að orði ef hann hefði einungis dregið þá ályktun af stafsetningu fornra handrita að /é/ hafi í öndverðu verið einhljóð en ekki tvíhljóð — líklegra er að hann hafi þekkt dæmi um hvort tveggja í máli samtíðarmanna sinna.³⁴

Efasemdir Haralds virðast snúa að því hvort Brynjólfur hafi haft forsendur til þess að álykta um breytingu á framburði eingöngu á grundvelli stafsetningar fornra handrita. Að mínu mati mælir ekkert gegn því. Í orðum eins og *fé, mér* og *sér* var ekki ritað „i“ í fornum handritum en á tímum biskups var það orðin venja. Brynjólfur gat hæglega dregið þá ályktun að í forn máli hefði samsvarandi hljóð, *j*, ekki heldur verið til staðar.³⁵ Ekki verður um það deilt að hefði biskup þekkt einhljóðsframburð *é* hefði blasað við að hann hefði hlotið að standa nær framburði fornmanna. En ef fallist er á að hann hafi getað dregið áður nefnda ályktun eingöngu á grundvelli stafsetningar fornra handrita er engin ástæða til þess að gera ráð fyrir því að *é* hafi ennþá verið einhljóð í sumum mállyskum á 17. öld.

Ekki er þó loku fyrir það skotið að auk stafsetningar fornra handrita hafi framburður samtímamanna Brynjólfs getað haft áhrif á hugmynd hans um réttan framburð orða eins *fé, mér* og *sér*. Að öllum líkindum var til hópur orða sem ýmist voru borin fram með *e* eða *je* (sjá dæmi hér rétt á eftir), en ástæða þess var þó ekki varðveisla upprunalegs framburðar *é*.

Líkt og áður hefur komið fram fjalla athugasemdir biskups ekki (nema óbeint) um orð sem að fornu höfðu *é*, heldur um orð sem á hans tíma höfðu hljóðasambandið *je*. Dæmi um slík orð eru *fé, mér* og *sér*. Eins og rætt var í 2. kafla hefur síðari alda íslenska ekki aðeins *je* í orðum sem í öndverðu höfðu *é*, einnig er *je* í ýmsum orðum með upphaflega stuttu *e*, t.d. *Héðinn, héðan, ég, éta, fékk, hélt, snéri* (fisl. *Heðinn, heðan, eg, eta, fekk, helt, sneri*).

34 Haraldur Bernharðsson, *Málblöndun*, 138.

35 Auðvitað hefði Brynjólfur getað komist að annarri niðurstöðu. Líkt og fram kemur í 4. kafla var sú hugmynd einnig á kreiki um svipað leyti að orð með *je* í síðari alda máli hefðu einnig haft *je* í forn máli.

Í nútímamáli er framburður sumra þessara orða breytilegur, þau ýmist borin fram með eða án háls sérhljóðsins, þ.e. með *e* eða *je*. Þetta á við um þátíðarmyndirnar *snéri*, *néri* og *réri*, sem margir bera fram *sneri*, *neri* og *rerri*, og einnig *fékk* sem ekki mun óalgengt að bera fram *fekk*. Þá eru einnig til myndirnar *eg* og *eta* í stað *ég* og *éta*. Ef Brynjólfur þekkti slík tilbrigði, sem vel getur hugsast, hefur honum auðvitað þótt augljóst að myndirnar *sneri*, *neri*, *rerri*, *fekk*, *eg* og *eta* féllu að vitnisburði forrita en ekki myndir með *je*.³⁶

Norðlenskt önghljóðs-je

Í fyrri athugasemd Brynjólfs kemur fram að Norðlendingar séu svo plagaðir af hinum nýja ósið, þ.e. að setja *j* framan við *e*, að þeir beri „e vocalem“ fram „je“. Líkt og nánar verður rætt í 4. kafla er hér gert ráð fyrir að biskup eigi við *nafn* hljóðstafsins sem fyrir norðan hafi verið *je*. Björn Magnússon Ólsen taldi hins vegar að átt væri við sérstakan framburð á sérhljóðinu *é*. Þess vegna átti hann í vandræðum með að skýra hvað Brynjólfur átti við, enda virðist biskup í sömu andrá halda því fram að „je“ hafi breiðst út um landið þvert og endilagt. Hvert var þá sérkenni Norðlendinga? Skýring Björns er flókin, en til hægðarauka er fyrri athugasemd Brynjólfs birt hér aftur, nú í íslenskri þýðingu („e vocalem“ er þýtt sem „sérhljóðið *é*“ í samræmi við túlkun Björns). Í feitlettruðu málsgreininni kemur berlega fram að Norðlendingar séu á einhvern hátt sér á parti.

Þ' hefur alltaf verið ritað „fe“, ekki „fie“, og þannig skal ávallt rita og bera það fram. „Je“ er nýlegur ósiður hér á landi sem einkum hrjáir íbúa Norðlendingafjórðungs, svo að þeir bera einnig sérhljóðið *é* fram „je“. Frá þeim hefur ósiðurinn breiðst út vítt og breitt til annarra.

Tilgáta Björns er að vísað sé til tvenns konar framburðar á *je* sem ýmist hafi haft háls sérhljóð eða önghljóð að fyrri lið. Brynjólfur hafi átt við að *je*-framburður væri nýr ósiður sem plagaði Norðlendinga svo mjög að hjá þeim væri fyrri liðurinn orðinn að önghljóði en aðrir hefðu enn háls sérhljóð

36 Stafsetning Brynjólfs sjálfs bendir til þess að hann hafi haft myndina *fekk* í sínu máli, sjá nmgr. 33.

í þess stað. Þetta byggist á því að „Je“ í upphafi feitletruðu málsgreinarinnar standi fyrir hálfserhljóðs-*je* en „je“ í lok hennar fyrir önghljóðs-*je*. Björn taldi hástafinn í „Je“ jafngilda „i“ og þess vegna væri „Je“ jafngilt „ie“ í orðinu „fie“ (*fé*) í fyrstu málsgreininni. Þarna væri í báðum tilvikum átt við framburð með hálfserhljóði en „je“ í lok feitletruðu málsgreinarinnar stæði fyrir önghljóðs-*je*.³⁷

Útilokað virðist að Brynjólfur hefði notað „i“ og „j“ á þann hátt sem Björn telur. Að vísu er rétt að hástafurinn „J“ jafngilti iðulega „i“, en það gerði lágstafurinn „j“ einnig. Dreifing stafanna hjá biskupi er aldeilis eins og tíðkaðist við tákun *j* á þessum tíma. Það var iðulega ritað með „i“ í innstöðu, líkt og Brynjólfur gerir í orðinu *fé*, en með „j“ í framstöðu og þá eftir atvikum með há- eða lágstaf, sbr. feitletruðu málsgreinina.³⁸

Landfræðileg upptök je

Í fyrri athugasemd Brynjólfs segir að *je* hafi breiðst út frá Norðlendingum vítt og breitt til annarra landsmanna. Líkt og áður hefur verið rætt er hér hallast að því að á 17. öld hafi breyting *é* í *je* verið um garð gengin um allt land. En hverjar gætu þá heimildir Brynjólfs fyrir því að *je* hafi fyrst komið upp á Norðurlandi mögulega verið? Verður ekki að gera ráð fyrir því að *je* hafi ennþá verið að breiðast út á 17. öld til þess að skýra þessa fullyrðingu? Það er vafasamt.

Fram kom í 2. kafla að vitnisburður stafsetningar bendi til þess að þegar á 15. öld hafi *je* (er síðar varð *je* [je(:)]) tíðkast í öllum landshlutum. Í máli Brynjólfs sjálfs kemur einnig fram að á hans tíð hafi framburðurinn *je* verið orðinn almennur, en undir þá túlkun tók Björn Magnússon Ólsen í meginatriðum. Björn taldi reyndar að eldri framburður *é* hefði enn verið til á stöku svæðum á tíð Brynjólfs, en það er bitamunur en ekki fjár. Ef *é* var ennþá einhljóð til að mynda sums staðar á Vestfjörðum, þar sem Brynjólfur ólst upp, hvernig vissi hann þá að *je*-framburðurinn kom fyrst upp á Norðurlandi fremur en á Austurlandi eða Suðurlandi?

Hið eina áþreifanlega í þessu eru orð Brynjólfs um að Norðlendingar kalli hljóðstafinn „e“ *je*. Hann nefnir þetta til marks um að fyrir norðan séu menn verr haldnir af nýja ósiðnum en annars staðar og vera má að

37 Björn Magnússon Ólsen, „Overgangen“, 191.

38 Sbr. Stefán Karlsson, „Tungan“, 44 [Endurprentun: Stefán Karlsson, *Stafkrókar*, 57].

hann hafi þess vegna talið líklegt að hann væri upprunninn fyrir norðan. Ef þetta þykir veikur grundvöllur fyrir slíka ályktun má aftur huga að samhengi athugasemdanna. Brynjólfi var í mun að sannfæra Worm um að framburðurinn *je*, sem rithátturinn „ie“ byggðist á, hefði ekki tíðkast í fornu máli heldur væri nýjung í síðari alda máli. Að geta fullyrt hvar á landinu *je* kom fyrst upp ljær röksemdum hans fyrir því að *je* sé nýjung meiri áreiðanleikablæ.

4. Úr sögu íslenskra bókstafanafna

Í fyrri athugasemd Brynjólfs segir að Norðlendingar beri „e vocalem“ fram „je“. Björn Magnússon Ólsen taldi að átt væri við sérstakan framburð sérhljóðsins *é* en sú túlkun gengur ekki upp eins og fram kom hér að framan. Nærtækara er að gera ráð fyrir því að með „e vocalem“ sé átt við bókstafinn „e“. Í málfræðihefð fyrri alda var **bókstafurinn** (lat. *littera*) álitinn smæsta eining tungumálsins sem hefði þrenns konar birtingarmyndir: **líkneski**, þ.e. útlit eða lögun (lat. *figura*), **nafn** (lat. *nomen*) og **jartein**, þ.e. hljóðgildi (lat. *potestas*).³⁹ Bókstafur var þannig margþátta fyrirbæri en ekki aðeins, líkt og nú, rittákn fyrir málhljóð. Tveir aðalflokkar bókstafa nefndust *vocales* og *consonantes*, sem ég kys að kalla **hljóðstafi** og **samhljóðendur**. Þegar Brynjólfur talar um „e vocalem“ á hann ekki við tegund hljóða, þ.e. sérhljóð, heldur við tegund bókstafa, þ.e. hljóðstaf. Jafnframt hlýtur að vera átt við *nafn* hljóðstafsins en ekki *hljóðgildi* hans vegna þess að það fæli í sér að menn hefðu sagt til dæmis *bjera* og *sjelur* í stað *bera* og *selur* fyrir norðan.

Í þessum kafla verður hugað að uppruna og þróun íslenskra bókstafanafna, en þó með áherslu á nöfn hljóðstafa. Fram kemur að nafnið *je* endurspeglar hljóðréttu þróun hins forníslenska nafns stafsins „e“, sem að öllum líkindum var *é* [e:]. Jafnframt leiðir athugunin í ljós að sjálfstæðar heimildir eru um að þetta nafn hafi lifað fram á síðari hluta 17. aldar.

Eins og kunnugt er varð íslenska stafrófið til á grunni þess latneska. Að

39 Feitletraðar eru þýðingar latneskra heita birtingarmynda bókstafa í Fyrstu málfræðiritgerðinni. Um bókstafinn í málfræðihefð miðalda, sjá Hrein Benediktsson, *The First Grammatical Treatise*, University of Iceland Publications in Linguistics (Reykjavík: Institute of Nordic Linguistics, 1972), 41 o.áfr.

neðan eru sýnd latnesku bókstafanöfnin sem munu hafa verið viðtekin í hinni latnesku hefð allt frá því í fornöld.⁴⁰

ā, bē, cē, dē, ē, ef, gē, hā, ī, kā, el, em, en, ō, pē, qū, er, es, tē, ū, ix/ex

Nafngiftirnar lúta kerfi: Hljóðstafir segja nafn sitt sjálfir en samhljóð-
endur greinast í tvo flokka eftir því hvort unnt er að dvelja á hljóði þeirra
eða ekki. Hægt er að dvelja á hljóði svonefndra *semivocales*, en þar er um
að ræða hljómendur og önghljóð, ásamt „x“. Þeir hafa nöfn sem hefjast á
e en enda á hljóði stafsins svo að auðvelt er að lengja hljóðið þegar nafnið
er borið fram. Á lokhljóðum og [h] er hins vegar ekki hægt að dvelja⁴¹ og
kallast samsvarandi samhljóðendur *mutae* og hafa nöfn sem hefjast á hljóði
sínu en enda á sérhljóði, venjulega *e*, en frá því eru undantekningar, sbr.
„k“, „q“ og „h“.

Heimildir um nöfnin má rekja aftur til fornaldar en lengst af henni eru
þær brotakenndar og ná einungis til hluta stafrófsins.⁴² Í yngri verkum
fæst stundum nokkuð heilleg mynd, til dæmis í málfræði Priscianusar,
sem uppi var um 500 e. Kr., en þar koma fyrir öll stafanöfnin að ofan
(án þess þó að lengd sérhljóðs þeirra sé tilgreind), að frátöldu nafni „h“
sem Priscianus áleit ekki vera bókstaf heldur – fyrir áhrif frá Grikkjum
sem ekki höfðu bókstaf fyrir [h] – merki blásturs.⁴³ Nafnið *ha* fyrir „h“
kemur fyrir hjá öðrum málfræðingi, Pompeiusi, sem uppi var á svipuðum
tíma og Priscianus eða aðeins fyrr.⁴⁴ En þótt eldri heimildir en þetta séu
brotakenndar falla þær yfirleitt að því kerfi sem að ofan er lýst; eftirtektar-
verðar vísbendingar um undantekningu frá þessu eru þær að tíðkast hafi

40 Sjá W. Sidney Allen, *Vox Latina*, 2. útg. aukin og bætt (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), 114. Þarna vantar nöfn bókstafanna „y“ og „z“, sem ekki tilheyrðu stafrófinu upprunalega, en síðar var farið að nota í grískum orðum.

41 Myndun lokhljóða er í eðli sínu dýnamísk, þ.e. lokhljóðshvellurinn framkallast við að lokun er fyrst mynduð og síðan losuð. Ekki er hægt að dvelja svo að neinu nemi á raddglufumælta önghljóðinu [h] vegna þess að við myndun þess er raddglufan galopin þannig að lungun tæmast af lofti á svipstundu, en án loftstreymis er ekkert hljóð.

42 A. E. Gordon, *The Letter Names of the Latin Alphabet*, University of California Publications: Classical Studies 9 (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1973), 4 o.áfr.

43 Ibid., 26–27. Á sama stað kemur fram að Priscianus lætur „x“ ekki heita *ex* heldur *ix*, en nafn það fáiast með því að snúa við gríska nafninu ξ.

44 Ibid., 26.

að láta *semivocales* segja nöfn sín sjálfir.⁴⁵ Í sumum heimildum koma stafanöfnin fyrir í bundnu máli þannig að draga má frekari ályktanir en ella um hljóðgerð þeirra. Þær sýna að nöfn hljóðstafa höfðu löng sérhljóð og að sérhljóð í nöfnum samhljóðenda voru sömuleiðis löng þegar nöfnin enduðu á sérhljóði.⁴⁶

W. Sidney Allen hefur bent á að sú staðreynd að latnesk bókstafanöfn enduðu ekki á stuttum sérhljóðum endurspegli almenna reglu í latnesku hljóðkerfi:

for there are in Latin no monosyllabic words ending in a short vowel: beside Greek *σῦ*, for example, Latin has *tū* (*-quē*, *-nē*, *-uē* are of course not full words but enclitics, which form a phonological unity with the preceding word). There are good reasons why this should be so; for every full word in Latin must be accentable, and a single light syllable would [...] not provide the necessary stress-matrix.⁴⁷

Í mörgum tungumálum gilda reglur um ákveðið lágmarksumfang orða (á ensku er talað um t.d. *minimal word size* eða *word minimum*)⁴⁸ og virðast reglurnar haldast í hendur við kröfur um lágmarksumfang eininga sem bera áherslu, en þær eru það sem Allen kallar „stress matrix“. Líkt og í latínu voru í forníslensku ekki til einkvæð inntaksorð sem enduðu á stuttu sérhljóði, en ástæða þess kann að vera sú að orð sem báru áherslu hafi þurft að hafa að minnsta kosti eitt þungt atkvæði eða tvö létt.⁴⁹ Tengingin við áherslu skýrir hvers vegna reglur um „lágmarksorð“ ná til inntaksorða, sem þurfa að geta borið áherslu, en ekki kerfisorða sem þurfa þess ekki í öllum tilvikum heldur geta hengt sig við áhersluorð (sbr. hengla á borð við *-k* (< *ek*) og *-a* (neitunarhengill) sem ekki lúta skilyrðinu um „lágmarksorð“).

Fyrir fram er eðlilegt að gera ráð fyrir því að Íslendingar hafi tekið upp latnesk nöfn hljóðstafa óbreytt með löngum sérhljóðum og má það telj-

45 Ibid., 17.

46 Ibid., 5–10, 16. Sjá einnig Allen, *Vox Latina*, 111.

47 Allen, *Vox Latina*, 112.

48 Sjá Bruce Hayes, *Metrical Stress Theory* (Chicago, London: University of Chicago Press, 1995), 47–48, 87–89.

49 Jerzy Kuryłowicz, *Akzent, Ablaut*, Indogermanische Grammatik 2 (Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag, 1968), 191–192.

ast næsta öruggt sé enn fremur horft til þess að í fornislensku voru ekki einkvæð inntaksorð sem enduðu á stuttum sérhljóðum. Á 12. öld hafa nöfn latnesku hljóðstafanna fimm því verið eins og sýnt er í öðrum dálki töflu 1. Í þriðja dálki eru nöfnin eins og þau voru á 17. öld, en í millitíðinni hafði *é* tvíhljóðast í *je* og *á* og *ó* breyst í hnígandi tvíhljóð.⁵⁰ Líkt og sjá má er viðbúið að þá hafi „e“ heitið *je*.

	12. öld	17. öld
„a“	á [a:]	á [au:]
„e“	é [e:]	é/je [jɛ:]
„i“	í [i:]	í [i:]
„o“	ó [o:]	ó [ou:]
„u“	ú [u:]	ú [u:]

Tafla 1. Þróun hljóðstafanafna

	12. öld	Nísl.
„b“	bé [be:]	bé [bʲe:]
„d“	dé [de:]	dé [dʲe:]
„g“	gé [ge:]	gé [gʲe:]
„p“	pé [pe:]	pé [pʰʲe:]
„t“	té [te:]	té [tʰʲe:]
„k“	ká [ka:]	ká [kʰau:]
„h“	há [ha:]	há [hau:]

Tafla 2. Þróun samhljóðendanafna sem enda á sérhljóði

Að sama brunni ber vitnisburður nafna samhljóðenda sem í latneskri hefð nefndust *mutae*. Ef núverandi nöfn, sem sýnd eru í þriðja dálki töflu 2, endurspeгла hljóðréttu þróun voru nöfnin í fornmáli eins og sýnt er í öðrum dálki og jafnframt eins og samsvarandi nöfn í latínu. Gera má ráð fyrir að hliðstætt til dæmis *bé* [be:] og *ká* [ka:], sem urðu [bʲe:] og [kʰau:] í síðari alda máli, hafi nöfnin *é* [e:] og *á* [a:] orðið [jɛ:] og [au:].

Í töflu 3 er yfirlit um íslenska stafrófið úr riti Rasmusar Rasks frá 1811, *Vejledning til det islandske eller gamle nordiske Sprog*. Vinstra megin í hverjum dálki eru sjálfir bókstafirnir en hægra megin nöfn þeirra.⁵¹ Í riti Rasks tákna „a, i, o“ og „u“ með broddi breiðu sérhljóðin *á, í, ó* og *ú*, en „e“ með broddi tákna *je*.⁵²

Þetta sýnir að í íslensku báru hljóðstafirnir „a, i, o“ og „u“ í upphafi 19. aldar ennþá þau nöfn sem telja má upprunaleg, þ.e. *á, í, ó* og *ú*, sbr. töflu 1. Hljóðstafurinn „e“ kallaðist hins vegar *e* í stað síns gamla nafns *je*. Hér

50 Sbr. Aðalstein Hákonarson, „Um aldur tvíhljóðunar,“ t.d. 98 o.áfr.

51 Rasmus Kristian Rask, *Vejledning til det islandske eller gamle nordiske Sprog* (Kaupmannahöfn: Thiele, 1811), 3. Ég þakka Hauki Þorgeirssyni fyrir að benda mér á þessa heimild.

52 Ibid., 3–5.

a á ←	h há	o ó ←	v vaff
b bé	i í ←	p pé	x eks
c sé	j jod	(q kú)	y y
d dé	k ká	r err	z seta
e e ←	l ell	s ess	þ þorn
f eff	m emm	t té	æ aj
g gé	n enn	u ú ←	ø ø

Tafla 3. Íslenska stafrófið í *Vejledning* Rasks (feitlettranir og örvar mínar)

hefur orðið breyting líkt og raunar mátti einnig ráða af athugasemdum Brynjólfs sem væntanlega hefur kallað hljóðstafinn *e*. Ástæða breytingarinnar er að öllum líkindum sú að ekki hefur þótt eðlilegt að hljóðstafur, sem stóð fyrir hljóðgildið *e*, bæri nafnið *je*. Hljóðasambandið *je* var enda allt frá því um siðaskiptin reglulega táknað „ie“⁵³ og gamla nafnið braut þess vegna í bága við regluna um að hljóðstafir segðu nafn sitt sjálfir því að „e“ gat ekki sagt nafnið *je* án fulltingis „i“. Af þessum sökum er ekki óviðbúið að nafni „e“ hafi snemma verið breytt úr *je* í *e*.

Athugasemdir Brynjólfs eru heimild um að upprunalegt nafn „e“ tíðkaðist fram á 17. öld og jafnframt um að þá var samhliða því einnig farið að nota nýja nafnið. Þess gamla er einnig getið í öðrum heimildum frá svipuðum tíma. Í einni af skýringum Páls Vídalíns (1667–1727) lögmanns yfir fornyrði í Jónsbók (um orðið *hérað*) segir hann: „allt fram á barndæmi mitt pronuncjeruðu gamlir menn bókstafinn „e“ í stafrófinu *je*“.⁵⁴ Páll var sonur hjónanna Jóns Þorlákssonar og Hildar Arngrímsdóttur í Víðidalstungu

53 Björn Magnússon Ólsen, „Overgangen“, 190; Stefán Karlsson, „Tungan“, 41 [Endurprentun: Stefán Karlsson, *Stafrókar*, 54].

54 Lbs 2398 4to, 322 (stafsetning að nútímavenju). Sjá einnig *Skýringar yfir fornyrði lögbókar þeirrar, er Jónsbók kallast, samdar af Páli lögmanni Vídalín*, útg. Þórður Sveinbjarnarson (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1854), 245. Við útgáfuna notaðist Þórður við tvö handrit og mun annað þeirra vera Lbs 2398 4to, skrifað af Jóni Ólafssyni úr Grunnavík, sjá Jón Helgason, *Jón Ólafsson frá Grunnavík* (Kaupmannahöfn, 1925), 207 og Guðrúnu Ásu Grímsdóttur, „Inngangur: tilurð og varðveisla ævisagnanna“, í Jón Ólafsson úr Grunnavík, *Ævisögur ypparlegra merkismanna*, útg. Guðrún Ása Grímsdóttir (Reykjavík: Góðvinir Grunnavíkur-Jóns, 2013), xxx. Ég þakka Guðvarði Má Gunnlaugssyni fyrir að benda mér á athugasemd Páls.

í Húnaþingi og ólst Páll upp þar nyrðra. Kennslu mun hann fyrst hafa fengið er hann var sendur til Þorláks nokkurs á Stóru-Borg í Viðidal, þar sem hann lærði að lesa og skrifa, en latinunám hóf Páll hjá frænda sínum, Bjarna Arngrímssyni presti í Vesturhópshólum og síðar Höskuldsstöðum í Húnavatnssýslu. Hann gekk síðan í Hólaskóla áður en leið hans lá til Kaupmannahafnar í frekara nám.⁵⁵ Því er næsta víst að gömlu mennirnir sem Páll vísar til voru norðlenskir.

Vitnisburður um upprunalegt nafn „e“ er einnig í tveimur ritum Jóns Ólafssonar úr Grunnavík (1705–1779). Í handriti ritsins Rúnareidslu segir Jón: „„Fe“ pronuntjerast *fje*. Því suma hefi ég heyrt lesa í stafrófinu *je* eftir *e*, svo sem „e“ hafi duplicem valorem [tvöfalt gildi, *A.H.*] og er það frá enskum komið.“⁵⁶ Í orðabók Jóns er athugasemd um bókstafinn „j“ (*jod*) þar sem kemur fram að nauðsynlegt sé að aðgreina hann frá *je*, en bókstaf þann, eða öllu heldur *bókstafsnafn*, hafi hann heyrt suma setja inn í stafrófið á eftir *e*, sennilega til þess að líkja eftir hinum gömlu („veterum imitatione“). En Jón varar við því að fara eftir þessu í stafsetningu því að þá skapist hætta á að mismunandi orðum sé ruglað saman, t.d. *vel* og *vél*, *mel* (1.p.et. nt.fh. af *melja*) og *mél* og *þel* og *þél*.⁵⁷ Jón virðist þannig telja að á fornum tíma hafi bókstafurinn „e“ haft tvöfalt hljóðgildi, táknað bæði *e* og *je*.

Í ljósi þess að Páll Vídalín segist minnst nafnsins *je* fyrir „e“ einungis úr barndæmi sínu kemur ef til vill á óvart að Grunnavíkur-Jón segist kannast við að menn hafi þetta nafn í stafrófinu, enda Páll fyrir löngu af barnsaldri þegar Jón fæddist. En Jón var í fóstri hjá Páli í Viðidalstungu frá sex ára aldri og sennilegt að hann hafi heyrt nafnsins *je* getið hjá fóstura sínum.⁵⁸ Áhugavert er að sú hugmynd, sem ummæli Jóns virðast vitna um,

55 Jón Ólafsson úr Grunnavík, *Ævisögur ypparlegra merkismanna*, útg. Guðrún Ása Grímsdóttir (Reykjavík: Góðvinir Grunnavíkur-Jóns, 2013), 113–118.

56 AM 413 fol., 104 (stafsetning að nútímavenju og breytt greinarmerkjasetning). Ég þakka Katrínu Axelsdóttur fyrir að benda mér á þetta. — Áhugavert væri að athuga hvort úr enskri málfræðihefð þekkist að einn bókstafur sé nefndur tveimur nöfnum, en ég hef ekki haft ráðrúm til þess.

57 AM 433 1 fol. VI, 2r: „Nomen habet vulgò Jod. Sed distingvenda est à Je, qvam literam, vel potius literae nomen, qvosdam, (sed fortè veterum imitatione inductos) audiui post e. in alphabetum inserere; Sed cautius est à tali literatura ut abstineamus, ne forte diversa confundantur; Ex. gr: vel, adv. benè et vjel, cauda avium [...]; eg mel, molo, et mjel, farina, þel, animus in aliquem directus, et þjel, lac in oxygalum in vase operto concrepescens.“

58 Páll segir hins vegar ekki að tíðkast hafi að nota tvö nöfn, þ.e. bæði *e* og *je*, fyrir „e“. Kannski var það misskilningur af hálfu Grunnavíkur-Jóns.

að fornmenn hafi borið „e“ fram sem *je* í sumum orðum, kemur einnig berlega fram hjá Páli Vídalín í áðurnefndum skýringarþætti hans um fornrðið *herað*:

En það Björn á Skarðsa sýnist vilja draga þetta orð *herað* af *her* og við hersa kennt vera láta, þá er það hans misskilningur og hefur það ollað misskilningnum að hann hefur ei aðgætt að *herað* væri ei fleira en heil stórþingin alleina. Það er víst að *herað* er dregið eða samansett af *her* (*hjer*) *að*, það er, ‘hingað að, til þessa staðar’, og orðið nomen úr þessum tveim *particulis*. En satt er það er Björn segir að það á að skrifast „herað“. Samt á það að pronuncjerast *hjerað*, því bókstafurinn „e“ var í ótalmörgum orðum hjá þeim gömlu pronuncjeraður eins og enn pronuncjera menn *je*. Svo skrifuðu þeir „eg“ en pronuncjeruðu *jeg*, skrifuðu „gef“ og „bref“ en pronuncjeruðu *gief* og *brjef*, „feransdom“ *fjeránsdóm*, „hedin“ *hjeðinn*, „felagi“ *fjelagi*, „Petur“ *Pjetur*, „Rettinde“ *rjettindi*, „Settareidur“ *sjettareidur* og ótal svoddan. Og allt fram á barndæmi mitt pronuncjeruðu gamlir menn bókstafinn „e“ í stafrófinu *je*, og í dag munu flestir kalla „b“ *bje*, „c“ *cje*, „d“ *dje*, af þeim er í öngvu breyta eftir framandi tungum.⁵⁹

Freistandi er að líta á þetta og athugasemdir Brynjólfs sem vitnisburð um ólíkar hefðir við skólana á Hólum og í Skálholti. Meðal Hólamanna hafi „e“ heitið *je* langt fram eftir 17. öld að minnsta kosti, en nokkru fyrr hafi verið farið að kalla hann *e* í Skálholti. Enn fremur kynni sú skoðun Páls, að orð eins og *bréf*, *héðinn*, *félagi*, *Pétur*, *réttindi* og *settareidur* hafi haft *je* í fornmáli, að hafa verið viðtekin á Hólum en í Skálholti hafi menn talið að ritun „e“ í slíkum orðum í gömlum handritum sýndi að framburðurinn hefði verið *e*.

Eins konar málamiðlun milli ofangreindra sjónarmiða virðist haldið fram í annarri heimild frá svipuðum tíma, orðabók Guðmundar Andrés-sonar (um 1615–1654), sem hann vann að síðustu æviár sín en lauk ekki við. Í byrjun stafkaflans E í orðabókinni segir að í stað *je* með samhljóðs-*j*, sem tíðkist á hans dögum, hafi að fornu verið skylt að bera fram langt eða breitt *e*, enda hafi þá verið ritað t.d. „el“ en ekki „jel“ (fyrir *él*). En hann bætir við

59 Lbs 2398 4to, 321–322 (staðsetning eftir nútímavenju og breytt greinarmerkjaðsetning).

að til forna hafi framburður með *je* einnig þekkt.⁶⁰ Ekki er víst hvað átt er við með löngu eða breiðu *e* en ljóst er að það er annað hljóð en *je* (dæmin sem nefnd eru í sambandi við langt eða breitt *e* eru orðin *vél*, *beður* og *eða*). Guðmundur var fjögur ár í Hólaskóla einhvern tíma á öðrum fjórðungi 17. aldar.⁶¹

Líkt og *Vejledning* Rasks sýnir, sbr. að framan, nefndust hljóðstafirnir „a, i, o“ og „u“ sínum upprunalegu nöfnum *á, í, ó* og *ú* fram á 19. öld. Mér vitanlega er yngsta heimildin um að einhver þessara hljóðstafa heiti eftir breiðu hljóðgildi sínu réttitunarbók Halldórs Kr. Friðrikssonar frá 1859. Í umræðu um hljóðstafinn „a“ kemur fram að hið eldra heiti hans, *á*, þekkist ennþá:

Þessi hljóðstafur hefur víðast skýrt hljóð í munni Íslendinga, þeirra er að engu eru málhaltir. En allt fyrir það eru þeir þó mýmargir enn, bæði lærðir og leikir, sem nefna *a* sama nafni og *á*, og rita þar *a*, er *á* skyldi rita, og eru þó mjög ólík hljóð þeirra, og skýrt hvort um sig. [...] Það skal [...] brýnt fyrir mönnum, að greina þessa stafi, hvort heldur er, þegar þeir eru nefndir eða ritaðir, og nefna hið granna hljóðið grönnu nafni og rita *a*, en hið breiða hljóðið breiðu nafni og rita *á*.⁶²

Halldór vill greina einfalt „a“ frá broddstafnum „á“ og láta hvorn hafa sitt nafn, *a* og *á*, eftir því hljóði sem þeir standa venjulega fyrir. Slíkt viðhorf til málhljóða og bókstafa er ólíkt því sem áður hafði tíðkast en kemur vel heim við hugmyndir manna nú á dögum. Þessi ummæli Halldórs endurspegla vel mót gamalla og nýrra hugmynda í þessum efnum.

Á 19. öld færðist í vöxt að tákna breið sérhljóð með broddstöfum, en eftir fyrirmynd fornra handrita hafði þetta verið tekið upp aftur seint á 18. öld að tillögu Eggerts Ólafssonar.⁶³ Í sjálfu sér skýrir það þó ekki hvers

60 *Lexicon Islandicum: Orðabók Guðmundar Andréssonar*, útg. Gunnlaugur Ingólfsson og Jakob Benediktsson, Orðfræðirit fyrir alda 4 (Reykjavík: Orðabók Háskólans, 1999), 38.

61 Jakob Benediktsson, „Inngangur“, í Guðmundur Andrésson, *Deilurit*, útg. Jakob Benediktsson, Íslenzk rit síðari alda 2 (Kaupmannahöfn: Hið íslenzka fræðafélag, 1948), vii.

62 Halldór Kr. Friðriksson, *Íslenzkar rjettritunarreglur* (Reykjavík: Hið íslenzka bókmenntafélag, 1859), 36. Ég þakka Hauki Þorgeirssyni fyrir að benda mér á þetta.

63 Sjá Jón Helgason, *Hrappseyjarprentsmiðja 1773–97*, Safn fræðafelagsins um Ísland og Íslendinga 6 (Kaupmannahöfn: Hið íslenzka fræðafélag, 1928), 63.

vegna farið var að líta á sértákn fyrir breiðu sérhljóðin sem sérstaka bókstafi á 19. öld; á öllum tímum höfðu breið eða löng sérhljóð í einhverjum mæli verið aðgreind frá grönnum eða stuttum (þótt það hafi að vísu orðið almennara á 19. öld en áður).⁶⁴ Í íslenskri málfræði Jóns Magnússonar, sem hann lauk við 1738, segir að íslenska hafi sjö hljóðstafi, „a, e, i, o, u, y“ og „ø“, og að hver þeirra, að undanskildum „e“ og „ø“, hafi tvö hljóð, breitt og grannnt. En þótt Jón tákni breiðu hljóðin með tvídepli er greinilegt að hann lítur ekki á „ä, ï, ö, ü“ og „ÿ“ sem sérstaka hljóðstafi. Tvídepillinn greinir á milli *hljóðgilda* en ekki bókstafa.⁶⁵ Hið sama er uppi á teningnum í málfræði Rasks sem áður var vitnað til. Þar eru broddstafirnir ekki heldur sérstakir hljóðstafir. Leifar þessa viðhorfs lifa fram á þennan dag, sbr. að gömlu stafrófsvísurnar, *a b c d e f g / eftir kemur h i k...*,⁶⁶ eru enn í minnum fólks.⁶⁷ Þó kjósa margir heldur stafrófsvísur þær sem Þórarinn Eldjárn hefur nýlega samið og eru í anda nýrra hugmynda um bókstafi, *a á b d ð e é / f g h i j k...*⁶⁸

Það sem mestu hefur skipt varðandi breytt viðhorf á 19. öld er að þá ruddi sér til rúms ný málfræðihefð þar sem bókstafir voru ekki lengur í forgrunni. Áður var bókstafurinn ekki einungis tákn heldur allt í senn *tákn, nafn* og *hljóðgildi*. Þá hefur verið litið svo á að stafmerki eins og broddar og deplar greindu á milli ólíkra hljóðgilda en ekki bókstafa sem slíkra, sbr. málfræði Jóns Magnússonar. Í nýju hefðinni voru hljóðgildi, þ.e. málhljóðin sjálf, sett í forgrunn í stað bókstafa, en á þá var farið að líta

64 Á elsta skeiði voru löng sérhljóð auðkennd með broddi en það lagðist að mestu af upp úr 1400. Á yngri skeiðum voru hljóðstafir fyrir löng eða breið sérhljóð oft tvíritaðir (og stundum einnig bætt við tveimur broddum), oft þannig að þeir mynduðu líminga (nema í tilviki <ij>), eða settur á þá tvíbroddur eða tvídepill. Frá því að kemur fram á 16. öld verður smám saman algengara að greina á milli breiðra og grannra sérhljóða. Sjá Stefán Karlsson, „Tungan,“ 36–37, 41–43 [Endurprentun: Stefán Karlsson, *Stafrókar*, 49–50, 54–56].

65 Jón Magnússon, *Grammatica Islandica – Íslensk málfræði*, útg. Jón Axel Harðarson (Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands og Háskólaútgáfan, 1997), 2–3.

66 Talið er líklegt að Gunnar Pálsson hafi ort vísurnar, en þær munu fyrst hafa birst í lestrarkveri hans frá 1782. Sjá Gunnar Pálsson, *Ljtid ungt Stöfunar Barn, þó ei illa Stautandi, frá Hiardarholtti i Breidarfiardar Daulum, audrum sijnum Jafningium sitt Staufunar Kver synandi, sem eptir fylgir* (Hrappsey, Guðmundur Jónsson, 1782), 18. Í upphafi hefur verið sungið: *á b c d e f g / eftir kemur h i k / l m n ó einnig p...* Nafnið *e* hafði þegar þarna var komið sögu ýtt út nafninu *je* fyrir „e“.

67 Einnig má benda á að í íslenskum orðabókum er misjafnt hvort greint er á milli hljóðstafa með og án brodda eða ekki þegar orðum er raðað eftir stafrófsröð.

68 Sigrún Eldjárn, *Stafrófskver*, Þórarinn Eldjárn ljóðskreytti (Reykjavík: Forlagið, 1993).

einfaldlega sem tákn fyrir máhljóðin. Þá fór að teljast eðlilegt að stafmerki á borð við brodda, sem greina sundur máhljóð, aðgreini einnig bókstafi. Því kemur ekki á óvart að í íslenska stafrófinu sé nú aftur bókstafur sem heitir *je*, þ.e. „é“. Þetta nafn stendur þó ekki í beinu samhengi við gamla nafnið *je* fyrir „e“.

5. Niðurstöður

Í þessari grein hefur verið fjallað um athugasemdir Brynjólfs biskups um orð eins og *fé*, *mér* og *sér* og eldri hugmyndum um að þær séu vitnisburður um mállýskumun á 17. öld mótmælt. Biskup vildi sannfæra Ole Worm um að rétt væri að rita umrædd orð með „e“ en ekki „ie“ og því til stuðnings benti hann á rithátt fornra handrita þar sem þau væru ávallt rituð án „i“: „fe“, „mer“ og „ser“. Einnig færði hann rök fyrir því að rangt væri að bera þessi orð fram með *je* eins og þá tíðkaðist almennt. Það væri nýlegur ósiður sem svo rammt kvæði að á Norðurlandi að þar nefndu menn hljóðstafinn „e“ nafninu *je*. Svo virðist sem hann hafi álitnið þetta benda til þess að *je*-framburður hafi fyrst komið upp fyrir norðan.

Frá sjónarhóli Brynjólfs fjalla athugasemdirnar um orð sem höfðu *je* í málinu á hans tíð. Orðin *fé*, *mér* og *sér* eiga það einnig sameiginlegt að þau höfðu langt einhljóð (e) í fornmáli en Brynjólfur hefur ekki áttað sig á því að orðin mynduðu sérstakan flokk á þeim grundvelli að fornu. Hann taldi að þessi orð hefðu haft einhljóð í máli fornmanna en gerði sér tæplega grein fyrir því að þetta einhljóð hefði verið frábrugðið einhljóði orða eins og *ber* og *fer* þar sem hvor tveggja voru jafnan rituð með „e“.

Orð biskups sjálfs, ásamt vitnisburði stafsetningar handrita, benda til þess að þróunin *é* > *jé* > *je* [je(:)] hafi verið gengin yfir á hans dögum. Í handritum og prentuðum bókum frá 17. öld voru orð eins og *fé*, *mér* og *sér* iðulega rituð með „ie“ (eða „je“), en Brynjólfur þekkti rithátt elstu handrita þar sem slík orð voru rituð án „i“, venjulega „fe“, „mer“, „ser“ o.s.frv., þ.e. á sama hátt og orð eins og *ber* og *fer* voru jafnan rituð að fornu. Hann dró þá ályktun að hvor tveggja orðin hafi haft sama sérhljóðið í fornmáli. Ósiður nútímamanna, sem biskup nefnir svo, fólst í því að skjóta „i“ (og hljóðinu *j*) framan við „e“ (hljóðið *e*) í sumum orðum.

Bókstafsnafrnið *je* fyrir „e“ á sér eðlilegar skýringar. Í fornmáli hefur hljóðstafurinn „e“ borið nafnið *é*, sem við hljóðréttu þróun varð *je* í síðari

alda máli. Fljótlega breyttu menn þó nafninu í *e* til samræmis við hljóðgildi „e“ sem var *e*. Ummæli Brynjólfs eru ekki eina heimildin frá síðari öldum um bókstafsnafnið *je*. Þess er einnig getið í verkum Páls Vídalíns og Jóns Ólafssonar úr Grunnavík.

HEIMILDASKRÁ

HANDRIT

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Reykjavík

AM 413 fol.

AM 433 1 fol. VI

Landsbókasafn Íslands – Háskólabókasafn, Reykjavík

Lbs 40 fol.

Lbs 2938 4to

FRUMHEIMILDIR

Breve fra og til Ole Worm III: 1644–1654. Þýð. H. D. Schepelern með aðstoð Holger Friis Johansen. Kaupmannahöfn: Det danske Sprog- og Litteraturselskab, 1968.

Diplomatarium Islandicum = Íslenzkt fornbréfasafn 4. Útg. Jón Þorkelsson. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmentafélag, 1897.

Diplomatarium Islandicum = Íslenzkt fornbréfasafn 5. Útg. Jón Þorkelsson. Kaupmannahöfn og Reykjavík: Hið íslenska bókmentafélag, 1902.

Gunnar Pálsson. *Lijtid wngt Støfunar Barn, þó ei illa Stautandi, frá Hiardarholli i Breidarfiardar Daulum, audrum sijnum Jafningium sitt Staufunar Kver synandi, sem eptir fylgir.* Hrappsey: Guðmundur Jónsson, 1782.

Islandske originaldiplomer indtil 1450 1. Tekst. Útg. Stefán Karlsson. Editiones Arnamagnæanæ A7. Kaupmannahöfn: Munksgaard, 1963.

Jón Magnússon. *Grammatica Islandica. Íslenzk málfræði.* Útg. Jón Axel Harðarson. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands og Háskólaútgáfan, 1997.

Jón Ólafsson úr Grunnavík. *Ævisögur ypparlegra merkismana.* Útg. Guðrún Ása Grímsdóttir. Reykjavík: Góðvinir Grunnavíkur-Jóns, 2013.

Lexicon Islandicum: Orðabók Guðmundar Andrússonar. Útg. Gunnlaugur Ingólfsson og Jakob Benediktsson. Orðfræðirit fyrri alda 4. Reykjavík: Orðabók Háskólans, 1999.

Ole Worm's Correspondence with Icelanders. Útg. Jakob Benediktsson. Bibliotheca Arnamagnæana 7. Kaupmannahöfn: Ejnar Munksgaard, 1948.

- Sigrún Eldjárn. *Stafrófskver*. Þórarinn Eldjárn ljóðskreytti. Reykjavík: Forlagið, 1993.
- „Skarðsárannáll.“ *Annales Islandici Posteriorum Sæculorum = Annálar 1400–1800* 1 [útg. Hannes Þorsteinsson], 28–265. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1922–1927.
- Skýringar yfir fornyrði lögbókar þeirrar, er Jónsbók kallast, samdar af Páli lögmanni Víðalín*. Útg. Þórður Sveinbjarnarson. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1854.

FRÆÐIRIT

- Aðalsteinn Hákonarson. „Aldur tvíhljóðunar í forníslensku.“ *Íslenskt mál* 38 (2016): 83–123.
- Allen, W. Sidney. *Vox Latina*. 2. útg. breytt. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.
- Bandle, Oskar. *Die Sprache der Guðbrandsbiblía*. Bibliotheca Arnamagnæana 17. Kaupmannahöfn: Ejnar Munksgaard, 1956.
- Björn Magnússon Ólsen. „Om overgangen é — je i islandsk.“ *Arkiv för nordisk filologi* 3 (1886): 189–192.
- Björn K. Þórólfsson. *Um íslenskar orðmyndir á 14. og 15. öld og breytingar þeirra úr formmálinu*. Reykjavík: Háskólaráð Íslands, 1925.
- . Ritdómur um Nokkrar sögulegar athuganir um helztu hljóðbreytingar o. fl. í íslensku, einkum í miðaldarmálinu (1300–1600) eftir Jóhannes L. L. Jóhannsson. *Arkiv för nordisk filologi* 42 (1926): 77–81.
- . „Nokkur orð um hinar íslensku hljóðbreytingar é > je og y, ý, ey > i, í, ei.“ *Studier tillägnade Axel Kock*, 232–243. Lund: C. W. K. Gleerup, 1929.
- Gordon, A. E. *The Letter Names of the Latin Alphabet*. University of California Publications: Classical Studies 9. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1973.
- Guðrún Ása Grímsdóttir. „Inngangur: tilurð og varðveisla ævisagnanna.“ Í Jón Ólafsson úr Grunnavík. *Ævisögur ypparlegra merkismana*. Útg. Guðrún Ása Grímsdóttir. Reykjavík: Góðvinir Grunnavíkur-Jóns, 2013.
- Halldór Kr. Friðriksson. *Íslenskar rjettritunarreglur*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1859.
- Haraldur Bernharðsson. *Málblöndun í sautjándu aldar uppskriftum íslenskra miðaldahandrita*. Málfræðirannsóknir 11. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands, 1999.
- Haukur Þorgeirsson. „Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages — ritdómur.“ *Són* 7 (2009): 163–75.
- . „Hin helgu /é/.“ Erindi flutt á málvísindakaffi Íslenska málfræðifélagsins og Málvísindastofnunar Háskóla Íslands, 11. september 2009.
- Hayes, Bruce. *Metrical Stress Theory*. Chicago, London: University of Chicago Press, 1995.

- Hreinn Benediktsson. „The Vowel System of Icelandic: A Survey of Its History.“ *Word* 15 (1959): 282–313 [Endurprentun: Hreinn Benediktsson. *Linguistic Studies, Historical and Comparative*. Ritstj. Guðrún Þórhallsdóttir, Höskuldur Þráinsson, Jón G. Friðjónsson og Kjartan Ottósson, 50–73. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands, 2002].
- . „Icelandic Dialectology: Methods and Results.“ *Íslensk tunga* 3 (1961–1962): 72–113.
- . „The Semivowels of Icelandic: Underlying vs. Surface Structure and Phonological Change.“ *Tillegnet Carl Hj. Borgstrøm. Et festskrift på 60-årsdagen 12.10.1969 fra hans elever*. Ritstj. Hreinn Benediktsson et al., 13–29. Oslo, Bergen, Tromsø: Universitetsforlaget, 1969.
- . *The First Grammatical Treatise*. University of Iceland Publications in Linguistics 1. Reykjavík: Institute of Nordic Linguistics, 1972.
- Jakob Benediktsson. „Inngangur.“ Í Guðmundur Andrésson. *Deilurit*. Útg. Jakob Benediktsson. Íslensk rit síðari alda 2. Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafélag, 1948.
- Jóhannes L. L. Jóhannsson. *Nokkrar sögulegar athuganir um helztu hljóðbreytingar o. fl. í íslenzku, einkum í miðaldarmálinu (1300–1600)*. Reykjavík: Bókaverzlun Sigfúsar Eymundssonar, 1924.
- . „Svar.“ *Arkiv för nordisk filologi* 42 (1926): 276–280.
- Jón Axel Harðarson. *Das Präteritum der schwachen Verba auf -ýja im Altisländischen und verwandte Probleme der altnordischen und germanischen Sprachwissenschaft*. Innsbrücker Beiträge zur Sprachwissenschaft 101. Innsbruck: Sprachwissenschaftliches Institut der Universität Innsbruck, 2001.
- . „Forsaga og þróun orðmynda eins og hagi, segja og lægja í íslenzku.“ *Íslenskt mál* 29 (2007): 67–98.
- Jón Helgason. *Jón Ólafsson frá Grunnavík*. Kaupmannahöfn, 1925.
- . *Hrappseyjarprentsmiðja 1773–97*. Safn fræðafelagsins um Ísland og Íslendinga 6. Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafélag, 1928.
- Kristján Árnason. *Hljóð*. Handbók um hljóðfræði og hljóðkerfisfræði. Íslensk tunga 1. Reykjavík: Almenna bókafélagið, 2005.
- Kurylowicz, Jerzy. *Akzent, Ablaut*. Indogermanische Grammatik 2. Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag, 1968.
- Oxford Latin Dictionary*. Ritstj. P. G. W. Glare. Oxford: At the Clarendon Press, 1982.
- Rask, Rasmus Kristian. *Vejledning til det islandske eller gamle nordiske Sprog*. Kaupmannahöfn: Thiele, 1811.
- Skomedal, Tryggve. „Einiges über die Geschichte des isländischen Vokalsystems.“ *Tillegnet Carl Hj. Borgstrøm. Et festskrift på 60-årsdagen 12.10.1969 fra hans elever*. Ritstj. Hreinn Benediktsson et al., 134–143. Oslo, Bergen, Tromsø: Universitetsforlaget, 1969.
- Stefán Karlsson. „Tungan.“ *Íslensk þjóðmenning* 6. Ritstj. Frosti F. Jóhannsson, 1–54. Reykjavík: Bókautgáfan Þjóðsaga, 1989 [Endurprentun: Stefán Karlsson.

Stafkrókar. Ritgerðir eftir Stefán Karlsson gefnar út í tilefni sjötugsafmælis hans 2. desember 1998. Ritstj. Guðvarður Már Gunnlaugsson, 19–75. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 2000].

Steinunn Jóhannesdóttir. „Drög Brynjólfs SS að sjálfsævisögu. Sonur, bróðir, maki, mágur, tengdasonur, faðir og afi.“ *Brynjólfur biskup: Kirkjuböfðingi, fræðimaður og skáld.* Ritstj. Jón Pálsson, Sigurður Pétursson og Torfi H. Tulinius, 28–43. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2006.

Worm, Ole. [*Runir*]: *seu Danica literatura antiquissima, vulgò Goticha dicta.* 2. útg. aukin og bætt. Kaupmannahöfn: Melchior Martzan & Georgius Holst, 1651.

ÁGRIP

Um norðlenskan ósið og bókstafsnaðnið *je*

Lykilorð: Runur hálsérhljóða og sérhljóða, tvíhljóð, stafsetning, bókstafurinn á miðöldum, íslensk bókstafaheiti, Brynjólfur Sveinsson

Athugasemdir Brynjólfs Sveinssonar Skálholtsbiskups frá árinu 1651 um ritun og framburð orða eins og *fé*, *mér* og *sér* hafa verið túlkaðar sem heimild um mállyskumun í framburði orða er í forníslensku höfðu langa einhljóðið *é* [e:]. Sýnt er að þessi túlkun er ósennileg. Ummæli biskups fjalla um orð er í síðari alda máli höfðu hljóðasambandið *je* [je:] sem almennt var ritað og prentað „ie“ eða „je“. Að rita „i“ (eða „j“) á undan „e“ í slíkum orðum var að hans dómi rangt, enda væri sá ritháttur — og einnig það að bera fram *j* á undan *e* í þessum orðum — nýlegur ósiður. Þetta taldi Brynjólfur að mætti ráða af því að forn handrit höfðu ekki „ie“ í umræddum orðum, þau væru þar ávallt rituð án „i“. Hann áleit að nýi ósiðurinn hefði átt upptök sín á Norðurlandi og segir að þar gangi menn svo langt að skjóta *j* framan við *e* í nafni bókstafsins „e“, þ.e. kalli „e“ *je*. Sýnt er að bókstafsnaðnið *je* [je:] í máli síðari alda endurspeglar hljóðréttu þróun frá forníslensku nafni „e“ sem var *é* [e:]. Ummæli Brynjólfs eru heimild um að á 17. öld eða fyrir hefur sums staðar verið farið að kalla „e“ *e* [e:] og einnig um að nafnið *je* hefur lifað lengst fyrir norðan. Sjálfstæðar heimildir eru um að bókstafsnaðnið *je* tíðkaðist á Norðurlandi fram á síðari hluta 17. aldar.

SUMMARY

On a Northern Icelandic Bad Habit and the Letter Name *Je*

Keywords: semivowel-vowel sequences, diphthongs, orthography, the medieval letter, Icelandic letter names, Brynjólfur Sveinsson

A letter written in 1651 by Brynjólfur Sveinsson (1605–1675), Bishop of Skálholt, to the Danish scholar Ole Worm (1588–1654) on the occasion of the publishing in that year of the second edition of Worm's book on runes, contains comments

about words like *fé*, *mér* and *sér*, which in Worm's book were spelled, incorrectly in Brynjólfur's view, as "fie", "mier" and "sier". The words *fé*, *mér* and *sér* had a long monophthong *é* [e:] in Old Icelandic (OÍcel.), which in later Icelandic had developed to the sequence *je* [jɛ(:)]. The Bishop's comments, as well as evidence from manuscript orthography, indicate that this change had run its course long before the seventeenth century.

Brynjólfur points out that in old manuscripts, the words in question are written "fe", "mer" and "ser", and he claims that this is the correct way to write and pronounce such words. Furthermore, he argues that the contemporary pronunciation of *je* in such words is a recent bad habit, characterizing inhabitants of the North in particular, who even pronounce the name of the letter "e" as *je*. It is shown that the letter name *je* for "e" is a regular development from the OÍcel. name *é* and is mentioned in other slightly younger sources connected to Northern Iceland.

Against prior claims to the contrary, it is argued here that Brynjólfur's comments are not evidence that the development of *é* to *je* had still not reached all parts of the country in the seventeenth century. Such claims are contradicted by the Bishop's own words as well as evidence from manuscript orthography. Old manuscripts probably provided Brynjólfur with sufficient evidence from which to draw the conclusion that the sequence *je* of words like *fé*, *mér* and *sér* constituted a change from older pronunciation. The Bishop pointed out that old manuscripts did not have "that illegitimate northern i" ("spurio hoc i Boreali") and concluded that in earlier times people most likely did not pronounce the corresponding sound *j* either.

Because words with OÍcel. long *é* were generally written with "e" in old manuscripts and words with OÍcel. short *e* were usually written in the same manner, Brynjólfur probably believed that both groups of words had had the same vowel in earlier times. Furthermore, the second member of the later Icelandic sequence *je*, commonly derived from OÍcel. *é*, is the same vowel as later Icelandic has in words like *ber*, *sel* and *fer*, going back to OÍcel. short *e*. From Brynjólfur's point of view, then, it seemed that words like *fé*, *mér* and *sér* had become differentiated from words like *ber*, *fer* and *sel* through the insertion of "i" (and the corresponding sound *j*) into the former group of words. This constituted the "bad habit" ("consvetudo vitiosa/prava") originating with Northern Icelanders.

Aðalsteinn Hákonarson
Íslensku- og menningardeild Háskóla Íslands
Árماغarði við Suðurgötu
IS-101 Reykjavík
adh3@hi.is